

**SAYLAWBAY JUMAĞULOVТИN “BALALIGIMNAN BIR ELES”
POVESTININ SYUJETLIK OZGESHELIKLARI**

R.Qudiyarova

Nokis mámleketlik pedagogikalıq instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710509>

“Hár qanday proza janında dóretilgen shıǵarmalar ushın eń baslı shártlerdin biri bul – turmıs shınlıǵı menen dáwir haqıyqatlıǵın kólemlı, bazda epopeyalıq sıpattaǵı keń masshtablı waqıyalar menen shım-shıtırıq, qım-qıyǵash hádiyselerdi keń túrde qamtıp alıp súwretlew bolıp esaplanadı” [2:7]. Óytkeni, álemnin bir pútin filosofiyalıq koncepciyası joq shıǵarma roman bola almaydı. S.Jumaǵulovtin “Balalıǵımnan bir eles” povestinde syujettin keń kólemliligi, syujetlik baǵdarlardın keń qatlamlılıǵı qaharmanlardın minez-qulqın tereńnen ashıwǵa, súwretlenip atırǵan dáwirdi keńnen alıp sáwlelendiriwge jumsaladı. Povestte syujettin burınǵıday dástúriy – izbe-iz túrdegi waqıyalardı dizip, sada súwretlew arqalı emes, al, utımlı, tásirsheń poetikalıq formalar bolǵan dialog, qaharmanlardın gúrın etip beriwleri, keń túrdegi awızeki áńgimeleri sıyaqlı sáwlelendiriw arqalı jasalawı dıqqattı ayrıqsha ózine tartadı.

“Balalıǵımnan bir eles” povesti tiykarınan waqıyalarının qızıqlıǵı, tilinin jeńilligi menen oqıwshını ózine tartadı. Shıǵarma povest janında jazılǵan. Avtor povestinde Ullı watandarlıq urıs jıllarındaǵı mashaqatlı balalıqtı súwretlew arqalı burınǵı awqam balalarındaǵı patriotizm, gumanizm sezimlerin ashıp beredi.

“Balalıǵımnan bir eles” povestinde shıǵarma waqıyası qay jerde bolatuǵınlıǵı haqqında qısqasha aytıp ótedi, yaǵnıy bayanlap atırǵan obraz óz awılının gózzal kórinisin súwretleydi. Bul bolsa óz gezeginde waqıyalardıń kirispesi sıpatında ekspoziciyalıq xızmet atqarǵan. Mısalı, *“Awıl sırtındaǵı “Jalańash qum”nıń ǵırra etegi. Usı jerde japıraqları sarǵısh tartıp túse baslaǵan tıp betinin juwanlıǵına hesh qaysımızdıń qushaǵımız jetpeytuǵın, qabıqları bídım-bídım, shaqaları ján-jaqqa tarbanıp ketken bir tıp ǵarrı torańǵıl ósip tur. Shańqay tústen berli, usınıń kóleńkesindegi qos qara úydiń ornındaq taqırlıqta, oyın bazarın qızdırıp atırǵan bizler, háp-zamatta aq oyınlarımızdı tuwara qoydıq. Tezirek, mına silpilep baslaǵan jawın “sheleklep” quyıp ketpesten burın awılǵa qaray ketiw kerek. Búytpesek awhallarımız shataq. Malpaq-salpaq jawrap, tináw kúngidey apalarımızdan baqırıs esitemiz [3:4].* Jazıwshı bul jerde povest qaharmanının jasaw orının tanıstırıw ushın “Jalańash qum” átirapında xalıqtın jasaw turmısı menen tanıstıradı. Bul arqalı jazıwshı shıǵarma qaharmanın qaysı xalıqtan shıqqanlıǵın súwretlemekshi bolǵan.

Turmıs qarama-qarsılıqları shıǵarmada bayan etilgen ideyalar, xarakterler, olardıń gúresleri tiykarında beriledi. Bul óz gezeginde konfliktti júzege keltiredi.

S.Jumağulovtın “Balalığımnan bir eles” povestinde konflikttiń barlıq túrlerin ushratamız, yaǵnıy sociallıq konflikt, psixologiyalıq konflikt, jeke intim konfliktler shıǵarmada sheberlik penen qollanılǵan. Bul shıǵarmanıń eń basında-aq kózge taslanadı. Mısalı, shıǵarma qaharmanı óz dosları menen ákeleri tuwralı sóz bolsa, onıń bir oziniń ákesi urısqa ketip qayıp kelmegen, sol sebepten ákesi haqqında anasına aytqanda ananıń ishki psixologiyalıq jaǵdaymń tómendegishe súwretleydi:

Úyge kele apamnıń esimdi bilgeli ústinen taslamay júrgen keń, qızıl shıt kóyleginiń etegine orala asılaman.

- Apa..aa!

- Newe shıraǵım! – deydi ol, emirenip. – Ash boldıń ba?...

Men basımdı shayqayman.

- Sársenbay ájaǵań baqırđı ma?

Basımdı jáne shayqayman.

- Onda nege túriń buzılıp tur, qaraǵım-aw! - Apam dógereklerin ájim basqan kózlerin maǵan qadaydı. – Yamasa ana Otarbay sholaqtıń jaman balası Qayıpbek bir nárse aytıp kemsitti me?

- Yaq..qq! – deymen men, endi ózimdi ózim irke almay kemsenlep sóylep. – Men, nege ákemdi kórmegenmen? Ol urısqa atlanǵanda men qayaqta edim?...

Apam biyshara aldındaǵı bar shıt-shıbirdı bir shetke ısırip taslaydı da, mazasız palapanın tınıshlandırmaqshı bolǵan qustay meni bawırına tartadı.

– Qulınım-aw... Ol waqıtta sen tuwılǵan joq ediń ğoy. Bolmasa ma, ákeńe betińnen bir súydirip qalǵanımda ğoy, meniń sirá ármanım bolmas edi. Onda sen ishimde altı aylıq ediń...” [3:11]

Bul jerde Jeńisbaydıń ákesi urıs sebebinen balasın da kóre almaǵanına ishishinen kúyingen, biraq, taǵdırdıń jazǵanınan qashıp qutıla almaytuǵınlıǵın bilgen ananıń ishki keshirmeleri bildirilgen. Sol ushın da jazıwshı onıń ishinen keshken gúresiwlerin balasına bildiriw arqalı psixologiyalıq konfliktti júzege keltirip otr.

Waqıyanıń baslanıwınan-aq sociallıq konfliktti ushratamız. “Sociallıq konflikt – shıǵarma qaharmanları menen olar jasaytuǵın shárayat ortasındaǵı gúres” [4:124] Mısalı, “Ákem joq. Apamnıń aytıwınsha ol usı jayǵa kómek salıp pitkerip bolıp, endi sırtınıń sıbawın tamamlaw aldında turǵanda, bir “urıs” degen bale baslanıp ketken. Ne qılǵan urıs? Qanday urıs? Sirá túsinbey-aq qoydım. Bul tuwralı ájaǵamnıń sorasam, mańlayımnıń shertip jiberip, saǵan bunıń ne keregi bar, zit-áyy!” deydi, al, apam bolsa bul sózdi endi qayıp awzıńa ala górmek qulınım dep, shır-pırı shıǵadı.

Liykin, bári bir, keyininen onıń ne nárse ekenin sorastırıp bilip aldım. Ákem, biziń elimizge basıp kirgen fashist degen iyter menen ushırasıwǵa atlanıptı. Sóytip ol jaqta

öziniñ joralari menen birgelikte, jañağı fashistlerdi qırıp taslaptı. Endi bárin qırıp bolsa, úyge qayta berse boladı ğoy. Al, ole le joq...” [3:10].

Bunda qaraqalpaq xalqınıñ urıs dáwirinde basınan keshirgen awır jaǵdayların beriw arqalı jazıwshı Jeńisbaydı usı urıs sebepli ákesinen ayrılıwı, anası bolsa balasınıñ bir márte bolsa da ákesin kóre almaǵanına kúyinedi. Bul jerde shıǵarma qaharmanları menen olar jasap turǵan dáwir ortasındaǵı qarama-qarsılıq kózge taslanadı, yaǵnıy, urıs penen onıñ sebebinen jábir shekken bir awıldaǵı turmıs arqalı sociallıq konflikt júzege kelgen.

Jeńisbay obrazı arqalı povesttegi basqa da obrazlar ashıp beriledi. Usı povesttegi syujet waqıyaları Jeńisbay óziniñ úyin tanıstırıp, onda apam, ajaǵam hám óziniñ birge jasaytuǵınlıǵın aytıwdan baslanadı. Jáne de ákesi joq ekenligi, onıñ usı jayǵa kómek salıp pitkerip bolıp, endi sırtınan sıbawın tamamlaw aldında turǵanda urısqa ketkenligin aytadı. Bunnan keying waqıyalar bolsa, Jeńisbay óziniñ nege ákesi joq ekenligin anasınan soraydı. Sorǵan waqıttaǵı anasınıñ ishki keshirmeleri jazıwshı tárepinen sheberlik penen súwretlengen. Ákesi ketkeninde anasınıñ qarnında altı aylıq bolǵan Jeńisbay, endi mektepke qádem qoya baslaǵan edi. Klasındaǵı balalar ákesin aytqanda, bul qattıǵa arı kelip turatuǵın edi. Bul jaǵday, ásirese, Qayıpbek joq bolıp ketip, ústi-bası kir, kózlerinen aqqan jasların qayta-qayta sıpıra bergenlikten kózleri qızarǵan, kók eshektiñ ústine minip alǵan ahwalda kelgenin kórgen ákesi onı eshekten túsiriw ushın Qaypan sumnıñ dúkanınan velosiped satıp alıp beremen, deydi. Sonda da ójetligi tutqan Qayıpbek buǵan kónbeydi, onda saǵan mashina ákelip beremen dese de kónbeydi. Aqırında bala maǵan samolyot alıp ber, deydi. Ákesi quwanǵanınan kúni menen nege ayta qoymadıñ, neshewin ákelip bereyin, deydi. Balası bolsa ekewin, dep juwap beredi. Usı jaǵday Jeńisbayǵa qattıǵa batadı. Eger meniñ de ákem bolǵanında maǵan da samolyot ákelip berer edi, degen qıyalǵa baradı. Usı waqıyadan keyin Jeńisbaydıñ kewil-keshirmeleri de jazıwshı tárepinen sheber súwretlengen.

Mine, jazıwshı usılayınsha syujet waqıyaların bir-biri menen tıǵız baylanıstırıp hám waqıyadan waqıya keltirip shıǵara otırıp, syujetti kem-kem rawajlandırıp bara beredi.

Povestte bunnan keyingi waqıyalar Jeńisbay ushın ákesiniñ tiri bolıp keliwine jáne úmit beredi. Sebebi, kútilmegen jerden, qashshan-aq jıl asların berip, joqlawın asırǵan Jaqsılıqtıñ ákesi Qurbanbay keledi. Onıñ eki ayaǵı shorta, janbasınan tómeni joq, velosipedke uqsas úsh dóńgelekleli qol menen basqarılatuǵın arnawlı arbada kelgenligi haqqında xabar tarqaladı. Bul waqıyadan soń Jeńisbay ákesin kútetuǵın boladı. Mısalı, onıñ usı waqıttaǵı kewil-keshirmeleri tómendegishe beriledi:

“Kewlimde hesh nárse joq. Men de tap usı kúnnen baslap urıstan qaytpaǵan ákemdi kútip júretuǵın boldım. Úydegi, ya meyli klastaǵı qapı “shıyq” etse boldı,

közlerimdi möldiretip jalt qarayman. Arifmetika sabağı edi. Bir kúni klasımızdıń qapısı ashılıp storji Ániypa apaydıń bası kórindi...” [3:32].

Mine, usı qatarlardıń ózinen-aq, Jeńisbay bala kewili ákesiniń tiri keliwin intizarlıq penen kútip júrgenligin súwretleydi. Biraq bul kelgen insan onıń ákesi emes edi. Rayonlıq prokuroturadan kelgen tergewshi bolıp shıǵadı. Sebebi, Jeńisbay Qaypan sumnıń dúkanında qundız terilein jayǵastırıp atırǵanlıǵın aytıp shagım qılǵan edi. Sonıń izinen tergew jumısları alıp barılıp atırǵan edi. Bunıń gúwası bolǵan jalǵız Jeńisbay edi. Avtor waqıyalardı bunnan bılay da rawajlandırıp baradı.

Jazıwshı bul jerde Jeńisbaydıń ózi bala bolsa da onıń aqıllılıǵın, shıdamlılıǵın, ákesine degen húrmet-izzetin súwretlew arqalı onıń xarakterin sheberlik penen ashıp bergen. Sol jerde óziniń ákesi emes ekenligin bilse de sol waqıttıń ózinde ózin tutup, tergewshi bergen sorawlarǵa anıq juwap beriwı onıń ziyrekligenen derek beredi.

Qaharmanlardıń psixologiyasın ashıwda minezleme úlken orın iyeleydi. Avtordıń minezlemesi povestte qaharmanın kimligin oqıwshıǵa tanıtıw jaǵdaylarında olardı bir-birine baylanıslı alıp sheshedi. Mısalı, Toqımbet baslıqtıń ornına baslıq bolǵan Baǵdaǵa awıl adamları tárepinen tómendegishe minezleme berilgen.

– Óyp-pey, bunday da sózge sheber hayal boladı eken! – dep basladı apam sózin, tańlayın qaǵıp. – Qolların sermep, ótkir-ótkir sózlerdi tawıp-tawıp sóylegende otırǵan jerimizde biz qatınlar uyıp qalıppız. Búytip Toqımbet baslıq túwe, qaladan kelgen ne bir “men” degen wákilleriń sóyley alǵan joq. Kóp-kóp nárselerdi ayttı. Usı aldımızdaǵı báhárge qaladaǵı úlken baslıqlar menen kóp jumıslardı planlastırıptı. Endigiden bılay “Jetinshi awıl” kolxoz ortalıǵı bolıp ferma biziń awılǵa kóshirelejaq. Sonnan keyin taǵı bi jańalıqtıń betin ashtı. Buǵan bizler júdá hám quwanıp qaldıq. Endi fermaǵa “Biyday kól” diń pisheni paydalanbaydı ekendaǵı “Ábdiraman quyınıń” tusınan suwı sırtqa ózi shapshıp aǵatuǵın artesian qudıǵı qazıladı eken”. [3:34]

Bul berilgen minezlemede tazadan bolǵan baslıq Baǵda obrazı ele de tolıǵıraq ashıp berilgenliginiń gúwası bolamız.

Qayıpbektiń ákesiniń obrazı da shıǵarma aqırına kelgende tolıq ashıladı. Ol ózi qorıqshı bolıp isleytuǵın edi. Jeńisbay onıń izin ańlıp, qundızlardı urlap júrgenligi málim boladı. Mısalı, - *Sol kúni keshte Niyetbay ekewimiz Qayıpbektiń qorıqshı ákesin ańlımaqshı boldıq, - dep basladı sózin tartınbay sóyley alatuǵın Maqset. – Bulay etip júrgenimizdiń de sebebi bar. Burın bir-eki mártebe onıń kól betten bos qaytpaǵanın sezip qaldıq. Udayı janbasınıń astında qapshı boladı. Ondaǵı qasqaldaq ya úyrek dewge, miltıq dawısın kól bette esitip kórmedik. Balıq dep shamalawǵa, qapshǵı kep-kebiw. Jáne hár saparı ol usılayınsha qapshıqlı qaytqanında jol-jónekey jan-jaqına saqlıq penen qarap júredi hám dógerekti tolıq qarańǵılıq basqanda ǵana jolǵa shıǵadı” [3:42].*

Avtordın bul qısqa minezlemesi Qayıpbektiń ákesi Otarbay qorıqshınıń háreketlerin ele de tolıqıraq ashıp beredi.

Bir kúni awılda Maqset penen Niyetbay joytııp ketedi. Bul óz gezeginde waqıyanıń eń joqarı kulminaciyası esaplanadı. Óytkeni, bir túnniń ishinde olardıń joǵalıp ketiwi úyindegilerdi qáweterge saladı. Azanda apaları orınlarınan tursa, olar tóseklerinde joq bolıp shıǵadı. Jatqan kórpelerine qol juwırtıp kórse, mup-muzday eken. Jańa turıp ketken balaǵa usamaydı. Sonnan qáwiplenip dógereklerdi izlep kórse olar tabılmaydı. Usıdan keyin Jeńisbayǵa bir jaqqa baratuǵınlıǵın aytqan, biraq anıq etip aytpaǵan eken. Bunı ol tergewshi sorawǵa tutqanda ayttı. Mısalı,

- *Olar saǵan hesh náirse aytqan joq pa?*

- *Ayttı, - dedim men shınlıqtı jasırmay. – Ol ekewi meni ádep bir jaqqa ertip ketpekshi boldı da soń taǵı oylanıp áketpedi!*

- *Qızıq! – Tergewshi aǵay astıńǵı ernin qımıp, barmaǵı menen aldındaǵı papkasın áste-aqırın tııldattı.*

- *Sonda olar seniń menen birge qayda ketpeshi bolǵan eken –a?!*

Sózge milioner aǵay aralastı da esik bette tayaǵına súyenip turǵan Niyetbaydıń atası betke burıldı.

- *Saat neshelerde balańızdıń joǵalǵanın bildińiz?*

- *Bilmeymen sonı qaraǵım! – dedi ol kemseńlep. Azanda tursaq ornında joq. Birge oynaytuǵın balası Maqsetke barsaq, ol da bolmay shıqtı. Biyshara balanıń kempiri de ele zar eńirep otır [3:38].*

Usınday waqıyadan keyin olardı izley baslaydı. Qayıpbektiń apası barlıq bilgenin qaldırmay aytıp beredi. Bul balalardı Qayıpbektiń ákesi Otarbay qorıqshı urlap ketken edi. Bul tergew waqtında belgili boladı. Otarbaydı tergew waqtında onıń qolların stoldıń ústine qoyıwın sorǵan edi. Ol qolın stoldıń ústine qoyıwdan bas tartadı. Sebebi, qolıń sol balalardıń birewi tislep alǵan edi. Ol bunı jasırıp otın jırıp ketti, dep aldaydı. Biraq, tergewshi onı balanıń barmaq izi ekenin anıq bilip, qalaǵa tergewge alıp ketedi.

Q.járimbetov hám B.Genjemuratovlar avtorlıǵında shıqqan “Ádebiyat teoriiyası” atlı miynette waqıya sheshimine anıqlama beriledi. “Sheshim –dep shıǵarmada suwretlengen waqıyalardıń rawajlanıwı hám shıńına jetiwi nátiyjesinde júzege asatuǵın qaharmanlardıń awhalına, jaǵdayına ayıladı” [1:121].

“Balalıǵımnan bir eles” povestinde Qaypan sum, Toqımbet baslıq hám Otarbay qorıqshınıń qara isleriniń áshkaralanıwı shıǵarmanıń sheshimge qaray baǵdar alawına túrtki boladı. Olar qundız terilerin urlap satıp júrgenligin eń birinshi bolıp Jeńisbay biledi. Bunnan soń onıń klaslas dosları biledi hám bir túnniń ishinde olar joǵalicketedi. Shıǵarma kútilmegen juwmaq penen tamamlanadı. Qaypan sum, Otarbay qorıqshı,

Toqımbet baslıqtın qara isleriniń áshkaralanıwı shıǵarmanıń juwmaǵı esaplanadı. Sebebi, olardı bunday is qıladı dep hesh oylamaısań.

Mine, usınıń menen shıǵarma juwmaqlanadı. Biraq, shıǵarmada Jeńisbaydıń bunnan keyingi ómiri belgisizlew bolıp qalǵan. Shıǵarma juwmaqlanaman degenşe, Jeńisbaydıń ákesi tiri bolıp kelip qalatuǵınday túyilip edi, biraq, shıǵarma sońında Jeńisbaydıń úyinde toy bolıwı menen juwmaqlanadı. Onıń ajaǵasınıń úyleniw toyı bolıp atırǵan bir máhálde olardıń úyine tergewshi kelip qaladı hám Qaypan sum, Otarbay qorıqshı hám Toqımbet baslıqlardıń qılmıslarınıń áshkaralanıwın aytıp, olardıń nızam aldında jazalanatuǵınlıǵın aytadı. Tergewshiniń kelgendege maqseti Jeńisbayǵa minnetdarshılıq bildiriw edi. Sebebi, urlanıp ketilgen balalar onıń járdemi menen tabılǵan edi. “Balalıǵıman bir eles” povesti usılay jumaqlanadı. Jeńisbaydıń balalıǵında bolıp ótken urıs hám onnan keyingi jıllardaǵı turmısı hám ákesiniń joq ekenligi onı qattı tolǵandıradı. Degen menen, ol kúshli bala bolıp, anasına miyirman hám ğamxor boladı. Jazıwshı tárepinen jazılǵan bul povestte tek bir Jeńisbaydıń balalıǵı menen pútkil basqa balalardıń da ómirin sóz etpekshi ekenligi kórinip turǵanlıǵın kóremiz.

Ádebiyatlar:

1. Járımbetov Q., Genjemuratov B. Ádebiyat teoriiyası. Toishkent: Sano-standart, 2018.
2. Нуржанов П. Хэзирги қарақалпақ романы. – Нөкис, Билим, 2009.
3. С. Жумағулов. Балалығымнан бир елес. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1987.
4. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent, A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.